

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
FARG'ONA DAVLAT UNIVERSITETI

**FarDU.
ILMIY
XABARLAR**

1995-yildan nashr etiladi
Yilda 6 marta chiqadi

**2024/3--SON
ILOVA TO'PLAM**

**НАУЧНЫЙ
ВЕСТНИК.
ФерГУ**

Издаётся с 1995 года
Выходит 6 раз в год

I.I.Rustamova	
Abdulla Qahhorning "Sarob" romanida detallar funksiyasi va dinamikasi	770
G.H.Oxunova	
Badiiy obraz borliqni anglash omili sifatida (Isajon Sulton hikoyalari misolida)	773
G.M.Oripova, F.A.Rahmataliyeva	
Xokku she'riy janrida inson va tabiat tasviri	778
G.Muhammadjonova	
Erkin Vohidovning hajviy asarlarida davr muammolari	782
Sh.D.Maxmidjonov	
Badiiy nutq tiplari va qahramon ruhiy olami talqini (Tohir Malikning asarlari misolida)	787
M.M.Xamidov	
O'zbek adabiyotida tarixiy obraz va uning ifoda usuli	791
O.A.Ahmadjonova, Sh.D.Ma'murova	
Mahmudxo'ja Behbudiy publitsistikasida til o'rganish masalasi va milliy til qadri	795
X.A.Abdulxamidova	
Isajon Sulton romanlarida inson xronotop sifatida	799
J.B.Sayidolimov	
"Makorim ul-axloq" agiografik asar namunasi	803
G.M.Oripova, G.G'.Axmadaliyeva	
Said Ahmadning hikoyanavislik mahorati ("Qorako'z majnun" hikoyasi misolida)	808
I.S.Mannopov, B.D.Rajavaliyev	
"Devoni hikmat"da ishq va oshiqlik talqini	812
S.F.Komilova	
Xalq dostonlarida do'stlik obrazi talqini	817
O.A.Ahmadjonova	
Asqad Muxtorning ayollar psixologiyasini yoritishda uslubiy o'ziga xosligi	820
A.A.Abduraxmonov	
O'zbek lirikasida nurning poetik funksiyasi	824
X.A.Abdulxamidova, G.Sh.Shodiyeva	
"Kutilgan kun" hikoyasida badiiy psixologizm	828

TILSHUNOSLIK

S.N.Fazildinova	
"Farhod va Shirin" dostoni nasriy bayonidagi tasvir vositalarning ifodalanishi	831
N.K.Ergasheva	
Goals and objectives of the training practice	835
O.A.Axmedova	
Nofilologik oliy o'quv yurtlarida ingliz tili terminalogiyasini o'qitishning nazariy asoslari	838
Sh.B.Karimova	
O'zbek tilida kvantitativlikning lug'aviy ifodasi	841
A.U.Akhmedova	
Challenges of using only traditional methods in teaching foreign languages	844
A.U.Akhmedova	
The effects of contemporary teaching methods in teaching foreign languages	850
D.Ganieva, F.Khamidov	
The comparative analysis of internet discourse in Uzbek, Russian and English languages	855
Ш.Аскарова	
Сущность языковой интерференции при изучении Немецкого языка	859
S.Kh.Azimova	
The stages of development of the theory of intercultural pragmatics in linguistics	863
E.B.Yagyaeva	
Talabalar mustaqil ta'limining mohiyati, tuzilmasi va vazifasi	867
E.B.Yagyaeva	
Ingliz tili o'qitish jarayonida talabalarning mustaqil ta'limini tashkil etish bo'yicha metodik tavsiyalar	870

UO'K:821.512.133-1

ISAJON SULTON ROMANLARIDA INSON XRONOTOP SIFATIDA

ЧЕЛОВЕЧЕСКИЙ ХРОНОТОП В РОМАНАХ ИСАДЖОНА СУЛТАНА

HUMAN CHRONOTOPE IN THE NOVELS OF ISAJON SULTAN

Abdulxamidova Xikmatoy Axrojon qizi

Farg'ona davlat universiteti adabiyotshunoslik kafedrası o'qituvchisi, Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori PhD

Annotatsiya

Maqola borliqni anglash, dunyoni sohalar va fan tarmoqlari asosida tafakkur qilish inson tafakkuri asosida shakllanganligi sababli xronotopshunoslikga "inson xronotop" iborasi kirib keldi. Badiiy asar yaratishida bu muallif va qahramon xronotopi shaklida namoyon bo'lishi xususidagi qarashlar asoslangan.

Аннотация

Термин «хронотоп человека» вошел в хронотопологию потому, что на основе человеческого мышления формируется понимание существования, мышление мира, основанное на областях и отраслях науки. Создание художественного произведения основано на том представлении, что оно проявляется в форме хронотопа автора и героя.

Abstract

The term "human chronotope" entered the chronotopology because the understanding of existence, the thinking of the world based on fields and branches of science is formed on the basis of human thinking. The creation of a work of art is based on the view that it is manifested in the form of the chronotope of the author and the hero.

Kalit so'zlar: Muallif "men", qahramon "men", ijodkor ongi, xronotop, biografik tahlil, ruhiy psixologizm, muallif biosferasi, portret, peyzaj.

Ключевые слова: «Я» автора, «Я» героя, разум творца, хронотоп, биографический анализ, духовный психологизм, биосфера автора, портрет, пейзаж.

Key words: "I" of the author, "I" of the hero, mind of the creator, chronotope, biographical analysis, spiritual psychologism, biosphere of the author, portrait, landscape.

KIRISH

Adabiyot inson ongining amaliy faoliyati jarayonida ruhiy, hissiy va aqliy obrazlar shakllanishiga zamin hozirlaydi. Shuningdek, ijodkor ichki "men"i borliqni anglashi natijasida hosil bo'lgan tajribalardan zaruriy xulosalar chiqaradi. Germenevtika falsafasi esa buni o'zida namoyon qiladi. "Boqiy darbadar" romani qahramoni taqdirida, dastlab, ongsizlik ancha ustun mavqeda namoyon bo'ladiki, bu ongsizlik dinamikasiga to'la muvofiq tarzda asar syujet linyalari shakllanishiga xizmat qiladi. Dabdurustdan u o'z faoliyatining kuzatuvchisini anglay olmaydi. Obrazning vaziyatni anglashi mushkul kechadi, u idrokining siqilib qolishi tufayli bo'ladi. Tarixiy-falsafiy ifoda orqali germenevtika insonni fenomen sifatida o'rganib, uning borlig'ini va borliqni anglash tafakkurini interpretatsiya²⁷ qilish imkonini beradi. Inson adabiyotdagi ustuvor obrazdir, uning mavjudligi ta'sirida bugungi o'zbek adabiyotida islom madaniyati falsafasini aks ettiruvchi, diniy tushunchalar va qismatlar orqali o'zlikni anglashga yetaklovchi romanlar maydonga kelmoqda. Xayriddin Sultonning "Ko'ngil ozodadir", X.Do'stmuhammadning "Donishmand Sizif", Isajon Sultonning "Boqiy darbadar", "Ozod" romanlari buning isbotidir. Ulardagi milliy an'analarning aks etishi, shuningdek, yangilanishi, ramziy majoziy timsollar vositasida yaratilgan qahramonlarning adabiyot maydoniga kirib kelishiga zamin hozirlaydi. Buni hozirgi adabiy

²⁷ Interpretatsiya – lotincha interpretatsion – tushuntirmoq) talqin, adabiy asar mazmunini idrok qilish, uning mazmuni badiiy konsepsiyasini anglash, tushunish.

jarayonda milliylik qobig'ini yorib chiqib, global mavzularga tomon rivojlanish sifatida baholash mumkin. Bunday milliy o'zlikni yo'qotmasdan, sharqona falsafadan chekinmay g'arb liberalizimiga erishishini romannavislikdagi "o'zbek modeli"ni yaratishga urinish, deyish mumkin. Ushbu modelni yaratishda ijodkor biosferasi va ichki meni ta'sirida yaratilgan badiiy asarlar muhim sanaladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR.

Inson ongidagi hissiy va aqliy obrazlar amaliy faoliyat ta'sirida uzluksiz ravishda o'zgarib turadi. Ayniqsa, ijod ahli subyektiv "men"i o'z hayotiy tajribalaridan tegishli xulosalar chiqaradi, rivojlanadi, shakllanadi. Romannavislarning yaqin va uzoq tariximizga murojaat qilishlari tarixiy romanchilikni shakllantirdi. Yozuvchi yaratgan qahramonlar tabiatidan va ijodiy ideallaridan kelib chiqib qahramonlar "mamlakati"ni yaratadi, boyitadi. Qahramonlarning o'zaro munosabatlarini tasvirlash jarayonida ular majburiy ijtimoiy me'yorlardan chiqib ijodkor tafakkuri mezonlarida harakatlanadi. Ba'zan esa ijodkorga ham bo'ysunmaydi. "Boqiy darbadar"dagi Ziyoy yaratgan mahluq, uning maktubida aytilgan so'zlar buning isbotidir. Hatto o'sha mahluq ham o'z umrini yashashda Ziyoga, fanga yoki muallifga bo'ysunmay harakatlanadi. Doimo nimanidir tushunishga intilish, qobiliyatini yuzaga chiqarishga urinishdagi astoydillik bir vaqtning o'zida ijodkor ongi, psixikasining betakrorligi ifodasi sifatida gavdalanadi. Bunday romanlarda an'anaviy realizmga xos zamon va makon aniqligi, bayon izchilligi, ifodaning mantiqiy asoslanganligi kuzatilmaydi. Ularda o'tmish va kelajak, ko'pincha, bir davrda hukm surayotganday aks etadi. Bu dramatiklik badiiy asar zamonida har bir onning hozir sodir bo'layotgani kabi gavdalanishi muallifning zamon va makon tasvirlash mahoratini namoyon qiladi. Zamon va makon tasvirida muallif tafakkuri muhim ahamiyat kasb etadi. Muallif "men"i va uning qahramonlarda aks etishi uchun xronotop ahamiyatlidir.

NATIJARLAR VA MUHOKAMA

Jahon adabiy tajribalarida insonga xronotop sifatida qarash o'rinlari uchraydi. Demak, zamon va makonning mavjudlik shaklini anglashda va yaratishda, inson bu ikki tushunchani foydalanuvchisi sifatida baholanib, uning tafakkur maydonida hosil bo'lgan makon hamda zamonni adabiy-badiiy tarzda adabiy mahsulotga – badiiy asarga aylantiradi. Uni yaratishdan maqsad esa adresat, ya'ni o'quvchi tafakkuriga ta'sir ko'rsatish. Bu orqali adresatning u anglagan borliq haqidagi qarashlarini o'stirish, rivojlantirishdir. Asar moddiy shakl va mazmun kasb etishdan avval ijodkor tafakkurida hosil bo'ladi. Yozuvchi ong ostida bir qancha voqeliklar qorishib, betakror zamonlar tasvirini hosil qiladi. Uning ma'lum badiiy niyatga tegishli qismigina asarga olib kiriladi. Ma'lum qismi o'sha yerdagina zohir bo'ladi. Shu tarzda hodisa kitobxon ongida ham shakllanadi. Ya'ni ma'lum badiiy asarni o'qish davomida o'quvchi tasavvurida uning yangi shakldagi olami paydo bo'ladi. Uning paydo bo'lishi har bir o'quvchining borliq xususidagi tasavvurlari bilan bog'liq tarzda kechadi. Qahramonlarga shu tasvir maydonidan turib munosabat bildirishi uning xronotop markazida ekanligini ko'rsatib beradi.

Xronotopshunoslikda inson xronotopi haqidagi nuqai nazarlardan kelib chiqib quyidagi xulosalarga keldik. Borliqning mavjudlik shakli inson tomonidan anglanishi natijasida, dastlab olam haqidagi tasavvurlar yuzaga keldi, keyinchalik, fanlar, sohalar sifatida shakllandi. Boshqacha aytganda inson ong ostida xronotopning dastlabki shakli va unga munosabat paydo bo'ldi. Ijodkorlar ongidagi bu aksni o'z san'at yaratish predmetidan kelib chiqib farqli namoyon etadi. Ayniqsa, so'z san'atkorlari olam haqidagi tasavvurlarni so'z orqali boshqa tafakkurda qayta gavdalandiradi. Bu muhim mas'uliyat badiiy asar muallifi va uning qahramoni zimmasiga tushadi. Demak, badiiy asarda zamon va makon haqidagi tasavvurlar muallif tafakkuri orqali gavdalanib, ular muallif va qahramon nutqi orqali ifoda etiladi. Shundan kelib chiqib, inson xronotopining ikki shakli – *muallif xronotopi* va *qahramon xronotopi* yuzaga keladi deb xulosa qilish mumkin. Bu ikkisi ijodkor biosferasini o'zida namoyon qilib, muallifning jamiyat tafakkuriga ta'sirini belgilaydi. Natijada, qahramon yashagan jamiyat va uning kishilari hayoti o'quvchida o'sha va o'zlari yashayotgan zamon va makonga munosabatni shakllantiradi. Shu sababdan inson ongi xronotopik markaziy nuqtalardan biridir. Yuqoridagi mezonlarga asoslanib, Isajon Sulton va u yaratgan badiiy asardagi ayrim qahramonlarga inson xronotopi sifatida yondashildi. Masalan, "Boqiy darbadar"dagi darbadar, professor Ziyoy, "Genetik"dagi Omon, "Ozod"dagi Ozod, shamol obrazi kabilarni qahramon xronotopi sifatida baholash mumkin.

Demak, badiiy asarda har bir qahramonning biolami, hududiy-geografiyasiga xos milliy va ummuminsoniy qarashlar tasviri zamon va makonda yuzaga chiqqanligi uchun jahon

ADABIYOTSHUNOSLIK

xronotopshunosligiga "inson xronotopi" iborasi kirib kelgan. Unda badiiy asarda "muallif" va "qahramon"larning biosferasi tasviri ham bu iborani takomillashtiradi. Borliqning inson tafakkurida anglanishi, zamon va makon, borlik va yo'qlik tushunchlari odamning turmush tarzidagi ahamiyatli anglami sanaladi. Adabiy manbalarda tasvirlangan voqeliklarga zamon va makon hodisalariga aniq munosabati bo'lgan, qahramonlar va muallif inson xronotopining muhim adabiy namunasi sanaladi. Asarda uchraydigan barcha qahramonlar inson xronotopi darajasiga ko'tarila olmaydi. Ammo detal va obrazlarning insoniylashuvini ham ayrim o'rinlarda inson xronotopi darajasida tasvirlash o'rinlari uchraydi. Isajon Sultonning "Boqiy darbadar"da etikdo'z (samum odami,), professor Ziyo va uning o'g'ili, maxluq, hazrat, Tyanshon bag'ridagi avliyo obrazlarini inson xronotopi sifatida talqin etish mumkin. "Ozod" romanida Ozod, Oydin, Dilorom, Eran, toshkesar, uzumzorlar egasi, ko'r kishi, tuz odam, murtad, ota, o'g'il, buvi kabi inson xronotopi talablariga munosib obrazlar uchraydi. Asardagi shamolning yuksak insoniy tafakkur egasi sifatida tasvirlanishi pyezajning insoniylashuvi bo'lib inson xronotopining ahamiyatini o'zida namoyon qila oladi. Yozuvchining "Genetik" romanida Omon, Genetik, do'st obrazlari bilan birgalikda fizika (Abdunazar domla), jug'rofiya (Mo'minjon domla), biologiya (Hoshimboy aka), tarix, adabiyot, genetika fanlar bilan suhbat orqali ularning insoniylashuvi uchraydi.

Muallif biografiasini va hayotidagi ayrim kishilar ba'zan badiiy asarda aks etadi. Ijodkorning olamni anglashiga, uni qayta ishlab tasvirlashiga sabab bo'lganligi uchun ularni o'z asarlariga prototipi mavjud bo'lgan qahramonlar sifatida olib kiradi. Bu muallif va inson xronotopi oralig'idagi hodisadir. Masalan, "Otamning bor-yo'g'i bitta ko'k to'ni bor. Uzoqdan ekinlar ichida kuymanayotgani ko'rinadi. To'ning yelkasi ilma-teshik bo'lib ketgan. Otam ozg'in, bug'doylar esa bo'liq"[Genetik 45-bet]. Bu o'rinda ijodkor biografiasiga oid tasvirlar ifodalangan bo'lib, ijodkor yoshlik yillariga to'g'ri kelgan og'ir turmush tarziga va bu davrda ro'zg'or yukini ortmoqlagan otalar yelkasining hayot ilma-teshik qilganligiga ishora mavjud. Yolg'iz ko'k to'ni ota tasviri yozuvchining otasi (bobosi) Sulton ota bo'lib, "Genetik" romanidagi "Bobom" qismli voqeada mosh-guruch soqolli, nonvoy, hudojo'y odam sifatida tasvirlanadi. "Sakson to'rt yoshida jonini haqqa topshirdi. O'shanda men o'n to'rt yashar bola edim", deya ifodalangan voqelik ijodkor biografiasiga oid ma'lumotni badiiy asarda aks etishidir. "Ozod"da keyingi o'rinlarda yozuvchi qishlog'ida uchraydigan ishkamlar tasviri biorgafik xronotop sifatida ifodalanadi. "Hammaning uyida ishkamlar bor. Terakning yog'ochidan qilingan, issiqda bu yog'och oqarib qoladi – oppoq-oppoq, qizil, qora och yashil uzumlar osilib turadi. Odamlar ari yeb ketmasin deb, ularni bo'z latta bilan o'rab chiqishadi. Har qanday ijodkor yaratgan ijodiy namunada uning ilk hayoti o'tgan qishloq, shahar, ovul tasviri uchrashi aqlga tayin. Bu badiiy asarga biografik va lingvistik nuqtai nazardan yondashishga zamin hozirlaydi.

"Genetik" romanida Omon genetika fani bilan davrlar osha harakatlanadi. Fan bilan suhbat uyushtirish asarning o'ziga xos jihatlardan biridir. Avvalgi romani "Ozod"da muallif shamolni detaldan obrazga tomon shakllantirgan bo'lsa, "Genetik" romanida qahramonning tarix, botanika, fizika, genetika fanlari bilan suhbat boshqa ijodkorlar ijodida uchramaydigan hodisa hisoblanadi. Fanlar orqali zamon va makon tarangligiga erishadi, ularning imkoniyatlari – muallifning imkoniyati darajasida shakllanadi. Suhbat davomida fanlar go'yoki qahramonga shu fanni o'qitgan o'qituvchi ovozida suhbat quradilar. Ular orqali asar syujeti voqealari davrlar aro harakatlanadi. Voqeani uyushtirishda Omonning bolalik, maktab yoshdagi va undan keyingi xotiralaridan foydalanilgan. Shunday bo'lsa-da, bu tasvirlarda yozuvchining bolalik taassurotlari ifoda etiladi. Davrlararo harakatda ushbu usulning tanlanishi muallifning ifodaviy o'ziga xosligi hisoblanadi. Shuningdek, fan o'qituvchisi sifatida asarga olib kirilgan Abdunazar domla, Hoshimboy domla, Sulton domlalar muallif ta'lim olgan maktabda ishlagan o'qituvchilar hisoblanadi. Ularning prototip sifatida tanlab, nomlarini asarga muhrlaydi. "Fizika! – Labbay. Quyosh nurini yoyib bera olasanmi? – Marhamat. Quyosh nurining ko'rinadigan spektri bir qancha ranglardan iborat. Chapdan o'ngga qarab, binafsha, ko'k, yashil, sariq, qizil, uzoq-qizil nurlarga bo'linadi, - deydi fizika maktabdagi ustozim Abdunazar domlanning ovozida. – Biologiya, g'o'za fotosintezi uchun eng muhim nur qaysi? Biologiya esa yana bir ustozim – Hoshimboy akaning ovozi bilan javob qaytaradi"[Genetik 89-bet]. Bu o'rindagi "Abdunazar domlanning ovozida", "Hoshimboy akaning ovozi bilan javob qaytaradi" iboralari fanga oid bilimlar bola tafakkuriga fan o'qituvchisi ovozi bilan birga kirib kelishini, u hatto ijod jarayonida ham uni tark etmasligining ifodasidir. Qahramonga tarixga oid bilimlarni "cho'tir

muallim" ovozi tomonidan olib kirilishda reallik va ramziylik mavjud. Mustaqillik davrida tarixiy manbalarimiz to'liq yuz ochmagan edi. Uning tadqiqotchilariga nisbatan avval qo'yilgan taqiqlari, tariximizdagi xatoliklarni ifodachisiga "cho'tir muallim" iborasi ishlatilgan, deya talqin etishimiz mumkin. Demak, xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, Omondak dunyo tan olgan olimning shakllanishida mahalliy muallimlarning elementar tushunchalarni to'g'ri anglatganligi, keyinchalik butun jahon genetiklari uni mukofotlashi natija sifatida ko'rsatiladi. Bular esa yozuvchi biografiasiga oid ma'lumotlarni badiiy asarda aks etishi bilan bog'liq muallif "men"ining inson xronotopi tomon shakllantiruvchi omildir.

Demak, Isajon Sulston asarlari biosferasida ijodkor romanlari zamon va makoniga xos umuminsoniylik asosidagi, globalizm bilan sug'orilgan milliylikni ko'rish mumkin.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Махмараимова Ш. *Ўзбек тили метафораларининг антропоцентрик тадқиқи (номинатив аспект): фил. фан. доктор. дисс.* – Самарқанд, 2020, – Б.148-149.
2. Навоий А. Хамса. Ҳайрат ул абарор. Тошкент.: "Наврўз", 2018. – Б. 23.
3. Жўракулов У.Х. Алишер Навоий "Хамса"сида хронотоп поэтикаси.Т.: 2017. – Б. 120-6.
4. Баҳодир Карим. Руҳият алифбоси.: – Тошкент, 2018. – Б.79.
5. Парандовский Я. Сўз кимёси. Toshkent: "Yangi asr", 2022. – Б. 247-248.
6. А.А Тараканова. Замонавий адабиётда хронотоп тушунчаси.М.: 2011.Б.9.
7. Беруний А.Р Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар (Осор ал боқия). Toshkent:"O'zbekiston", – 2020. – Б. 37.
8. Бочаров прославился своими исследованиями по русской литературе XIX века, в первую очередь книгами «Роман Л.Н. Толстого „Война и мир“»(1963).<https://meduza.io/news/2017/03/06/umer-literaturoved-sergey-bocharov>
9. Исажон Султон насри бадийяти, Кўп пўртаналардан баҳс этувчи асар. Ёқубов.И. Т.:2017. 122-б.
10. Нилуфар Тошева Ҳозирги ўзбек насрида фольклорга оид воситаларнинг поэтик функцияси (Исажон Султон насри мисолида). Автореферат Тошкент 2020. 21-б.
11. Генетик. Исажон Султон. Ozod – Тошкент: Янги аср авлоди, 2018.217-б
12. Abdulkhamidova Khikmatoy Akhrorjon Qizi. Хоразм Маъмун Академияси Ахборотномаси. Isajon Sulstonning "Ozod" romanida aks xronotopi. Xorazm. 2021.
13. Xasanova, X. (2020, December). THE MISSION AND LITERATURE OF LETTERS IN STORIES AESTHETIC FUNCTION. "Actual problems of classical and modern uzbek literature" In Конференция.
14. Abdulxamidova Xikmatoy. *Adabiyotshunoslikda Maktublar Genezisi Va Badiiy-Estetik Funktsiyasi (Uzbek Edition)*. 2024. 146
15. Ёқубов И. *Мустақиллик даври ўзбек романлари поэтикаси: Монография.* – Тошкент: "Nurafshon business", 2021. Б – 48.